

„CARTEA ROMÂNEASCĂ DE ÎNVĂȚĂTURĂ”
A MITROPOLITULUI VARLAAM AL MOLDOVEI

IZVOARELE ȘI ORIGINALITATEA

Dan Zamfirescu*

S-a împlinit suta de ani de când Silviu Dragomir a prezentat la Academie, în ședința din 22 mai 1912, amplul memoriu intitulat *Contribuții privitoare la relațiile Bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*, memoriu în care a publicat în original și traducere scrisoarea mitropolitului Varlaam din 1637 către țarul Mihail Feodorovici, unde se pomenea „dorința de-a traduce pe limba românească cartea Sfântului Calist, cuvântările la Sfânta Evanghelie, ca s-o citească preoții în biserică spre învățatură românilor credincioși”, adăugându-se informația că „este gata și scrisă, numai să se dea la tipar”. Îi cerea țarului ajutor bănesc, întrucât „ne ține mâna grea a agarenilor și nu suntem liberi de haraciul lor” (p. 92).

Șase ani mai târziu, Vasile Lupu și românii lui aveau să demonstreze că, oricât de grea era mâna agarenilor, se vor găsi resursele cerute, fără rezultat, în afara țării. Cartea se va tipări în condiții grafice egale doar de cele trei tipărituri slavone din epoca lui Radu cel Mare și Neagoe Basarab. În plus, pentru prima oară la noi, dar imitând-o pe cea a lui Petru Movilă din 1637 și folosind chiar meșterii săi, tipăritura de la Iași venea cu o bogată și originală ilustrație care, înlocuind miniaturile de pe manuscrisele – unicat, făcea din gravură mijlocul de a spori impactul asupra cititorilor, prin imaginea adăugată slovei.

La mulțimea de laude culese de atunci încoace de ceea ce însuși domnul socotea a fi un „dar limbii românești” și îndemna pe cititori „s-o priviți nu ca un lucru pământesc, ce ca un odor ceresc”, avea să se adauge însă, ca o umbră de care n-a scăpat până azi, constatarea *filologiei și istoriografiei noastre literare* că „cercetările întreprinse până în prezent – este vorba de anul 1958 – n-au putut stabili care este contribuția personală a lui Varlaam în redactarea lucrării și ce aparținea izvoarelor utilizate de el”, deoarece „izvoarele principale pe care le-a folosit mitropolitul moldovean n-au fost încă identificate”¹.

Când în 1964 va apărea întâiul volum din tratatul academic *Istoria literaturii române*, operă colectivă coordonată de academicianul G. Călinescu și al cărei prim volum, conținând creația populară și așa-zisa „Literatura română în perioada feudală”

* Universitatea „Valahia” din Târgoviște.

¹ Liviu Onu, *Observații cu privire la contribuția lui Varlaam la dezvoltarea limbii române literare*, în volumul colectiv *De la Varlaam la Sadoveanu. Studii despre limba și stilul scriitorilor*, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958, p.40.

(concept prin care se înlocuia cel de *Literatura română veche*, folosit de Sextil Pușcariu, Nicolae Cartoian și Ștefan Ciobanu) l-a avut ca „redactor responsabil” pe academicianul Alexandru Rosetti, în paginile sale se recunoștea încă o dată de către același Liviu Onu, căruia i se repartizase secțiunea „Literatura religioasă în prima jumătate a secolului al XVII-lea”: „Contribuția lui Varlaam este incontestabilă deși nu poate fi determinată în mod precis”. În ediția a II-a, din 1970, textul a rămas neschimbat.

După alți 28 ani, în 1998, Dan Horia Mazilu era constrâns a recunoaște în masiva lui operă în trei volume intitulate *Recitind literatura română veche* că „Literatura adunată în jurul acestei cărți tipărită cu 350 și mai bine de ani în urmă, este de-a dreptul impresionantă, fără ca aspectele cele mai importante legate de apariția ei să fie elucidate” (vol. II, p. 342).

Unul dintre aceste „aspecte” privea tocmai cartea la care trimisese în 1637 mitropolitul Varlaam în scrisoarea către țar. În 2009 aveam să citim în *O istorie a literaturii române. Partea întâi*, de Manuela Tănăsescu (Editura Saeculum I. O.) despre capodopera – măcar lingvistică – a literaturii noastre vechi: „Este ea o operă originală? Deși Varlaam însuși vorbește de traducerea *Omiliilor* patriarhului Callist, încă nu s-a ajuns la identificarea textului folosit (care dintre variante, în ce limbă, cu ce contaminări?” (p. 251).

Întâmplarea, sau voința mai presus de a noastră a celui între timp recunoscut ca sfânt, face să pot prezenta la această Sesiune care-mi permite să iau pentru prima oară cuvântul în Academia Română, o carte de aproape trei ori mai voluminoasă decât aceea a vlădicii Varlaam, în care să pot prezenta cu maximă economie de timp răspunsurile la toate întrebările rămase fără răspuns în secolul încheiat.

Încep chiar cu ultima, enunțată de Manuela Tănăsescu.

Așa-numitul, de către însuși Nicolae Iorga, „vestitul tâlc al lui Callist”², este o invenție a tipografilor ucraineni din 1604. Reeditănd la Krilos tipăritura din 1569 de la Zabludovo a lui Ivan Feodorov, ajunsă și la Târgoviște la mitropolitul Serafim, iar de acolo la diaconul Coresi, care a încredințat-o spre traducere „popilor Iane și Mihai” din Șcheii Brașovului, tipărind-o în 1581, acești tipografi ucraineni de la Krilos s-au gândit să pună un nume de prestigiu pe o carte fără nume de autor. Intenționau să-i sporească astfel prețul de vânzare și circulația. Așa a ajuns să circule ea sub numele patriarhului Callist, fiind tipărită cu această identitate inventată chiar și de către mitropolitul Petru Movilă, la Kiev, în 1637. Dar în realitate este vorba de ceea ce Albert Ehrhardt a identificat, descris și numit *Omiliarul patriarhal*³ – cea mai celebră și mai răspândită colecție de omilii tâlcuitoare ale Evangheliei, alcătuită în secolul al XIV-lea cu texte în majoritate din opera Sfântului Ioan Gură de Aur. Culegerea însăși a fost atribuită la cinci patriarhi

² *Istoria literaturii românești*, I, ediția a II-a, revăzută și larg întregită, București, Editura Pavel Suru, 1925, ediție anastatică, Editura Semne, 2011, p. 199.

³ „Der Patriarchal-Homiliar von Konstantinopel”: Albert Ehrhardt, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von Anfänger bis zum Ende der 16 Jahrhunderte*, vol. III, Leipzig, 1939–1941, fascicola 4, p. 559–598.

sub numele cărora a circulat, unul fiind Ioan Kaleca, cel descoperit de Vasile Grecu în manuscrisul grec 599 (500) al Bibliotecii Academiei Române, descris în *Catalogul manuscriselor grecești*, București, 1909, p. 278–283. Dar nici unul dintre ei nu se numea Calist! Manuscrisul real al acestuia a fost semnalat încă din 1939 la Hilandar de Vasile Grecu, dar nu a mai fost luat în considerație, și nu a fost editat niciodată.

Așa cum a constatat pentru prima oară Dan Horia Mazilu, traducând din slavonă versiunea amplificată de ruși și tipărită la Zabludovo în 1569 de primul lor tipograf, românii din Șchei au avut ideea care nu le venise nici bizantinilor și nici slavilor, de a așeza la începutul fiecărei tâlcuiri, *pericopa evanghelică* respectivă, extrasă din traducerea *Noului Testament* tipărită de Coresi în 1562, dar îmbunătățită sub raportul cursivității limbii. Ideea a fost adoptată și de tipograful din Ucraina, inclusiv de Petru Movilă și înainte de el de autorul celei mai importante opere originale slave concepute în aceeași manieră, *Evanghelia învățătoare* a ucraineanului Kiril Trankvilion-Stavrovețki, tipărită în 1619 la Rohmanov sau Rohmaniv cu banii prințesei Irina Vișneoviecki, fiica domnului Moldovei Ieremia Movilă.

Prin urmare, ceea ce Nicolae Iorga a numit „vestitul tâlc al lui Callist”, iar mitropolitul Varlaam, citindu-i numele pe copertile edițiilor ucrainene avute în mână l-a invocat ca atare în scrisoarea către țarul Mihail Feodorovici, este în realitate această mult răspândită lucrare bizantină, ajunsă la noi cu o serie de adaosuri slave, pe care le-am arătat în cartea noastră, și la care Coresi și ai săi au adăugat pericopele duminicale. Gest din care a rezultat că românii au fost primul neam ortodox care a putut asculta în biserică Evangheliile duminicilor de peste an în limba lor, încă din veacul al XVI-lea.

De aici a mai rezultat un lucru: contrar a ceea ce au susținut P. P. Panaitescu și Ștefan Ciobanu, am demonstrat, pe texte, că această mare operă a Bizanțului creștin din ultimele sale două secole de existență, tradusă și sporită de slavi și tradusă de preoții din Șchei spre a fi tipărită de Coresi, a stat pe masa de lucru a Mitropolitului Varlaam atât în tipăritura slavonă de la Krilos (desigur și în cea a lui Petru Movilă din 1637), cât și în versiunea românească din 1581. Dar aceasta înseamnă că marele nostru filolog Gavril Istrati a avut dreptate atunci când a văzut în Varlaam nu doar pe un purtător al graiului țăranilor săi din ținutul natal, socotit multă vreme a fi cel din ținutul Vrancei, dar dovedit a fi cel de pe meleagurile lui Ion Creangă, ci, la fel ca Eminescu peste două secole, o sinteză genială a tuturor graiurilor românești. La graiul de pe meleagurile natale s-a adăugat limba din cartea coresiană elaborată de-a lungul unei jumătăți de secol de efort cultural. Uriașul salt pe care-l face limba română în cartea vlădiciei Varlaam se datorează și faptului că mitropolitul a plecat la drum de acolo de unde ajunsese diaconul!

Am rezolvat, așadar, enigma ce a muncit filologia românească până la doamna Manuela Tănăsescu!

Al doilea izvor principal din care s-a împletit textul varlaamic prin efortul său dublu: de selecție și de aducere a lui pe limba noastră, a fost descoperit (și descoperirea a fost lansată în 1970 „cu surle și tobe” cum se spune) de neuitatul

Pandele Olteanu. Este cartea *Comoara – Tezaurul – Θεσαυρος* a lui Damaschin Studitul, ajunsă astăzi în Grecia pe la a 32-a ediție, fiind cea mai longevivă și mai răspândită operă a creației religioase neogrecești postbizantine într-o limbă înțeleasă de toți.

Pandele Olteanu, al cărui merit în descoperirea acestui izvor și ale cărui contribuții sunt incontestabile pentru studiul comparativ al textului original cu cel românesc (primul fiind folosit prin intermediar slavon, fără a exclude însă originalul neogrec), a avut însă proasta inspirație de a încerca să demoleze statuia Mitropolitului Varlaam în beneficiul celei a lui Damaschin Studitul! El a decretat că întrucât mai mult de 200 de pagini se dovedesc traduse din cartea lui Damaschin Studitul, prin asta se anulează originalitatea mitropolitului Varlaam. Avea să protesteze în 1993 împotriva celor ce, din patriotism comunist, l-ar fi împiedicat să publice cartea în care demonstrase că opera mitropolitului Varlaam nu este originală. Dar nimeni nu-l împiedicase să publice opt articole cu aceeași concluzie, de-a lungul celor 19 ani.

Am fost obligat din păcate (sau spre norocul lui!) să mă ocup de această problemă după dispariția sa, și am antrenat în această operație pe o distinsă licențiată a Facultății de Teologie de la Târgoviște, doamna profesoară Florentina Holtea-Gaftoi și pe un masterand al aceleiași facultăți, părintele Vasile Preda. Am ajuns astfel împreună la demonstrarea faptului că numărul de pagini ce se dovedesc luate din acest izvor nu trece de 160 în ediția Byck (iar cartea are nu mai puțin de 500), și că ele au fost integrate ca material de construcție într-o operă ce poartă pecetea personalității autorului român. Și că departe de a-i anula originalitatea, acest izvor îi subliniază tocmai „cutezanța sintezei” de care a vorbit Dan Horia Mazilu.

Ironia vieții a făcut ca acest savant autentic, dar pe care entuziasmul descoperirii sale l-a făcut la un moment dat să bată câmpii, să plece dintre noi ignorând până la sfârșit (a făcut asta chiar și Dan Horia Mazilu) faptul că dispunem încă din anul 1747 de o excelentă versiune românească integrală a cărții lui Damaschin Studitul, comandată de Constantin Mavrocordat lui Mihalcea logofătul și păstrată într-un manuscris unic, acum BAR 2610, manuscris asupra căruia Moses Gaster a atras atenția încă din 1891, extrăgând și câteva pagini în celebra sa *Crestomație*. Ediția pregătită de doamna Daniela Poenaru se va publica în curând și ea va permite tuturor să ia cunoștință în mod direct de arta cu care autorul *Cărții românești de învățătură* a lucrat și pe acest izvor. Noi am extras din el numeroase texte spre exemplificare, din ediția ce stă să apară.

Al treilea izvor principal, bănuț de Ștefan Ciobanu și presupus de Dan Horia Mazilu, dar devenit accesibil filologiei și istoriei literare românești abia acum câțiva ani, în urma faptului că l-a adus în microfilm de la Sankt Petersburg confratele Pavel Balmuș de la Chișinău, este *Evangelia învățătoare* a lui Kiril Trankvilion-Stavrovețki. În momentul în care am avut sub ochi fotocopiile scoase după acest microfilm, am putut rezolva în câteva minute o altă problemă a cărei rezolvare trena tot de un secol: de pe ce carte rusească s-a tradus și tipărit la Govora, în 1642, ceea ce se numește curent „Cazania de la Govora”. De pe aceasta!

Și anume, sunt traduse, cu doar câteva omisiuni pentru sărbătorile cu mai multe texte pentru aceeași sărbătoare, duminicile de la a „vameșului și fariseului” până la cea a „tuturor sfinților”. Tipăritura de la Govora s-a oprit acolo poate și fiindcă descoperise că mai departe s-a folosit de restul cărții mitropolitul Varlaam! Modul cum a făcut-o a necesitat însă pentru a fi urmărit, cel mai mare număr de pagini din cartea noastră. Dar am putut demonstra astfel două lucruri: vocația sintezei, specifică nu numai autorului din veacul al XVII-lea, ci și lui Neagoe Basarab în cel anterior, servită și aici ca și dincolo de realul geniu literar. Am demonstrat totodată caracterul aberant al teoriei lui Atanasie Popa că mitropolitul Varlaam n-a făcut decât să dea la tipar o „Păucenie a lui Alexandru Vodă” din veacul al XVI-lea, găsită într-un manuscris al unui popă din Cotiglet. Deși Dan Horia Mazilu și filologul Alexandru Mareș au arătat din primul moment că avem de-a face cu o aberație, oameni dintre cei mai serioși, chiar și un ierarh de-al nostru și un istoric ai Bisericii precum preotul Scarlat Porcescu, precum și distinsul și valorosul investigator al circulației *Cazaniei* lui Varlaam în Ardeal, domnul Florian Dudaș, au cotizat la această aberație. Ea n-a putut lua sfârșit decât atunci când am demonstrat că tot ce decretase Atanasie Popa că ar fi o „păucenie din secolul al XVI-lea” avea la bază ... o carte tipărită în 1619!

Lângă aceste trei izvoare principale reprezentând monumente aparținând la trei culturi: bizantină, neogreacă și ucraineană, am demonstrat prezența unei a patra culturi: cea bulgară. Este vorba de opera celui mai mare scriitor al Evului Mediu bulgăresc, patriarhul Eftimie al Târnovei. Din cele 8 predici și panegirice ale patriarhului Eftimie, două au fost folosite în *Cartea românească de învățătură*: aceea despre Sfânta Paraschiva în 14 octombrie și marele panegiric al Sfinților Constantin și Elena pentru ziua de 14 septembrie, Ziua Crucii. Dar nu încapă îndoială că Mitropolitul Varlaam le-a citit pe toate, și că a învățat astfel și de la cel mai mare predicator bulgar arta sa de cuvântător.

Dar erudiția celui mai profund cunoscător, după Neagoe Basarab, al tezaurului culturii bizantino-slave moștenit de români, s-a demonstrat și prin folosirea a 4 alte surse extrase din ceea ce am numit *Marile minee de lectură de la Târnovo ale patriarhului Eftimie*. Este vorba de peste 340 de texte bizantine din circa 70 de autori, aduse la noi în versiuni slave pe vremea lui Alexandru cel Bun, și din care am demonstrat, rând cu rând, că a folosit: 1. predica Sfântului Proclu, patriarhul Constantinopolului, la nașterea lui Hristos; 2. predica lui Antipater al Bostrei la nașterea Sfântului Ioan Botezătorul; 3. hagiografia lui Simeon Metrafrastul despre Sfinții Petru și Pavel; 4. marea predică a lui Alexandru Monahul pentru Sfânta Cruce, din 14 septembrie.

Nu există niciun autor bizantin sau postbizantin și din nicio altă cultură, în care să ne întâmpine acest proces de *sinteză* care a stat la baza *Cărții românești de învățătură*.

Acesta este primul și cel mai izbitor aspect al *originalității* sale. Pentru a crea termenii de comparație capabili să pună în lumină această realitate, am adăugat analizei izvoarelor de care s-a folosit și pe care le-a îmbinat, trei expuneri

monografice – una de dimensiunile unei „cărți în carte” – consacrate celor mai ilustre figuri ale oratoriei ortodoxe de după Varlaam: grecii Ilie Miniati și Nichifor Teotoke și ucraineanul – acesta fiind chiar contemporan – Ioanichie Galiatovski.

Raportată la toți acești trei aștri ai prediciei din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, între care-l putem așeza și pe georgianul românizat Antim „Ivireanul”, figura Mitropolitului Varlaam crește grandios, mai ales prin două elemente definitorii ale originalității sale.

Primul este *rostirea românească* pe care a creat-o el în cuprinsul prediciei creștine. Mitropolitul Varlaam a preferat oratoriei de sursă bizantină, patristică și postpatristică, sau celei occidentale de sursă barocă, din care s-au nutrit și Damaschin Studitul și Kiril Trankvilion-Stavrovețki și Ilie Miniati, un alt mod de a comunica și a face să rodească în ascultători adevărurile de credință și morală creștină care ne amintește de vorbirea țaranului român, dar și de a marilor cărturari din trecut, precum Grigore Ureche, Miron Costin sau Ion Neculce. Este acea vorbire pe care o vor redescoperi și vor face din ea limba secolului al XIX-lea și al XX-lea Mihail Eminescu, Ion Creangă și Mihail Sadoveanu.

Dar suprema izbândă a ierarhului din secolul al XVII-lea ridicat în rândul sfinților rămâne cea religioasă, teologică, revelată acum de posibilitatea departajării clare a ceea ce în discursul varlaamic este preluat din toate aceste izvoare, de ceea ce se demonstrează a-i aparține. S-au putut circumscrie astfel toate pasajele identificate drept creație proprie, ceea ce a dus la concluzia că întreaga predică din duminica a 10-a după Rusalii este creația sa. Iar în cuprinsul ei încolțește ideea din care va crește cartea părintelui Dumitru Stăniloae, *Iisus Hristos sau restaurarea omului*, exact trei secole mai târziu.

Subiectul iese însă din sfera preocupărilor sesiunii noastre. Dar pentru cei curioși să afle ceva și despre aceasta, stă la dispoziție ultima parte a cărții noastre, intitulată *Sfântul Ierarh Varlaam și Creștinismul românesc*.

Ceea ce ne-am propus aici a fost numai să realizăm un rezumat care, deși n-a putut fi mai scurt, sperăm să nu se uite că are la bază o carte de peste 1000 de pagini, care și-a propus să dea răspunsuri la întrebări la care nu s-a putut răspunde de mai mult de un secol.

ABSTRACT

The paper summarizes the author monograph „*Cartea românească de învățătură*” a mitropolitului Varlaam (Bucharest, 2013, 1100 p.) dedicated to the Metropolitan of Moldavia Varlaam’s *Romanian Book of Learning*, also known as *Homiliary* (1643), in which answers are given to problems that have not been solved in the past century: Which were the sources the author worked with? How did he write it and wherein lies its originality? What is its value in the history of Post-Byzantine Orthodox preaching and of Romanian literature and theology?

Keywords: Metropolitan of Moldavia Varlaam, Romanian Book of Learning, sources, originality, literary value.